

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1994 metai

VILNIUS 1995

INSTITUTE OF LITHUANIAN HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1994

VILNIUS 1995

INSTITUT FÜR LITAUISCHE GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1994

VILNIUS 1995

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė komisija
Vytautas MERKYS (pirm.), Antanas TYLA (pirm. pavaduotojas),
Vacys MILIUS, Gediminas RUDIS, Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė),
Gintautas ZABIELA

Redakcinės komisijos adresas:
2001 Vilnius, Kražių g. 5

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISBN 9986-02-162-6

© Lietuvos istorijos institutas, 1995

MUMS RAŠO

JONAS ŠLIŪPAS – ISTORIKAS

Kur problema?

Prieš du dešimtmečius žymus lietuvių istorikas Juozas Jakštas savo straipsnyje Katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbų 8-ajame tome, skirtame „aušrinei“ lietuvių istoriografijai, konstatavo: „Apie dr. J. Šliūpą daug prikalbėta ir prirašyta, bet kad jis buvo tarp ko kita ir istorikas, beveik neužsiminta. Tuo tarpu darbų apimtimi jis didžiausias „Aušros“ laikų istorinių raštų kūrėjas“¹.

Iš esmės tokia charakteristika tinka ir nūdienos istoriografijai, kurioje Jono Šliūpo darbai, gal tik išskyrus jo tekstus lietuvių literatūros klausimais, yra primiršti. Bet ar pelnytai?

Šiame referate pasistengsime nupiešti istoriko J. Šliūpo portreto eskizą, bandydami suprasti ar greičiau nuspėti istorijos mokslo istorijos užmaršumo priežastis. Kas lėmė, jog *didžiausias „Aušros“ laikų istorinių raštų kūrėjas* nebuvo suprastas ir pripažintas? Pavartę jo istorijos puslapius, užmetę akį į publikuotą korespondenciją bei kitų istorikų straipsnius, bandysime išsiaiškinti, kur gali slypėti atsakymas į klausimą, kurį kadaise, pasirodžius dviem tomams „Lietuvių tautos senovėje ir šiandien“, išskėlė pats dr. J. Šliūpas (1908 05 01 laiškas J. Basanavičiui): „Stebiuosi, kodėl europiečiai tyli apie „Lietuvių tautą“, ar taip prastas darbas, kad nevertas nė kritikos, ar kas kitas tam kaltas?“^{2*}

Romantikas ar pozityvistas?

Vertėtų pradėti nuo „Aušros“, lietuviybės žadinimo reikalą tiesiogiai susijusios su istorija. Aušrininkų straipsniuose apie didingą Lietuvos praeitį iškilo senųjų pilių romantiški vaizdai, didieji Lietuvos kunigaikščiai – tie tolimi įvai-

* Citatų kalba – rašyba ir skyryba – čia ir kitur netaisyta.

riakalbės lietuvių istoriografijos herojai – ir XIX šimtmečio pradžios lietuvybės sąjūdžio žadintojai D. Poška, S. Stanevičius, S. Daukantas. Buvo daroma viskas, kad, J. Basanavičiaus prakalbos žodžiais tariant, „... visa mūsų giminė (tauta) turėtų atminti ir pažinti praėjusį laiką, kurį yra gyvenusi ant šios Lietuvos žemės, ir visus laimingus ir nelaimingus atsitikimus, kurie šiokių ar tokių būdu padarė mūsų giminę tokią, kokią šiandien regime ir pavadė ją tiems vargams, kuriuose mes gyvename“³.

Tradiciškai tokios aušrininkų nuotaikos vadinamos romantinėmis, nors dar 1940 m. Zenonas Ivinskis yra pasiūlęs kiek taiklesnį žodį, charakterizuojantį aptariamojo laikotarpio istorinę literatūrą, kurios autoriai ir skaitytojai labiau vertino ne kritišką ir autentiškais faktais paremtą mokslinę istoriją, bet konkretizuotą, vaizdžią praeities rekonstrukciją, pagražintą mitais, folkloru, dievų ir dievaičių įvaizdžiais. Visa tai itin tiko atgimstančiai lietuvių visuomenei, kurios didžiumą sudarė neišprususi liaudis. Z. Ivinskis vadino tai istorijos *pragmatizmu*, o visai aušrinei istorinei literatūrai taikė pragmatinės istoriografijos terminą (kitur ją net vadina didaktine-pragmatine)⁴. Ką gi tai reiškia ir koks yra santykis tarp istoriografijos romantiškumo ir jos pragmatiškumo? J. Jakštas yra praplėtęs savo kolegės ir bičiulio Z. Ivinskio aiškinimą. Anot jo, palyginti su XIX a. pirmosios pusės Lietuvos romantikų darbais aušrininkai akcentuoja ne romantinės istoriografijos pamatinius metodologinius principus, o tik galimą didaktinę romantiško vaizdo funkciją. Jis rašo: „Jei romantikai buvo praeities idealizuotojai, tai aušrininkai ne tik idealizuotojai, bet dar ir pragmatikai, skyrę istorijos mokslą tautiniam susipratimui žadinti“⁵.

Romantinės istoriografijos pamatinė nuostata ir neabejotina vertybė buvo siekimas perteikti tautos dvasios specifiką, o ne kunigaikščių ir karalių genealogijas. Tai nereiškė, jog kritinės Šviečiamąjo amžiaus istorijos mokyklos pasiekimai buvo nežinomi ar ignoruojami. J. I. Kraševskis lygu didieji Vakarų romantikai puikiausiai išmanė, kas yra pirminiai šaltiniai, jų kritika ir t.t. Bet to nebuvo gana, ieškant visur kur tautos dvasios dalykų. Tradiciniai šaltiniai šia prasme nebuvo iškalbingi, o liaudies padavimai, dainos, senųjų papročių liekanos rodėsi esą vieninteliai autentiški liudytojai senojo, bet dar nemirusio laiko. Todėl meninės vizijos ir moksliniai metodai pynėsi tarp savęs, palikdami savotiškų pėdsakų ir S. Daukanto istoriniuose darbuose, ir J. I. Kraševskio romane.

Betgi aušrininkams – tikriesiems pozityvizmo epochos vaikams (tiek J. Basanavičius, tiek J. Šliūpas po kelerių metų romantiškų studijų pasirinko pragmatiškas specialybes) – romantiškas apdaras buvo reikalingas tik kaip didaktikos priemonė. J. Basanavičiaus iškeltos ir populiarintos lietuvių kilmės iš trakų-frygų teorijos klaidingumas (ar, priešingai, tam tikras pozityvumas) tiesiogiai nieko bendra neturi su romantizmo metodologija. Svarbu pabrėžti, kad bent J. Šliūpas nuo pat pradžių labai gerai suvokė šiuos dalykus ir skyrė tai, kas prag-

matiška, nuo to, kas diletantiška ar nuo to, kas romantiška. Jo požiūriu, ne visur romantiška idealizuota lietuvių praeities vizija tenkino pragmatinius-didaktinius aušrininkų užmojus. Štai „Aušroje“ recenzuodamas kun. Silvestro Gimžausko poezijos knygutę „Lietuvos bičiulis“, kurioje pernelyg aukštinama Lietuvos praeitis bei jos valdovai, jis rašė: „Karės, karės – ir karės! „Lietuvos bičiuli“ ir kiti jūs istorikai, pratrinkite taką tikrajai istorijai genties, parodykite verpetą, pačią gelmę kilties ir puolio mūsų genties, parodykite jos kultūrą, įtėkmę lietuvių padarytą į svetimas gentes ir antraip, parodykite ekonomišką būvį, įtėkmę tikėjimo ir kitų daiktų į gyvenimą – tai tada skaitytojas mokės panaudoti paduotas žinias“⁶.

Recenzijos autoriaus žvilgsnis neaptemdytas jokiais miglotais praeities vaizdiniais. Jis puikiausiai suvokia, kad istorija – gyvenimo mokytoja – neturi piktnaudžiauti didaktika, nes per didelis praeities adoravimas virsta beprasmybe. Todėl ir apeliuoja į lietuvių istorijos mylėtojų sąmonę: „Kas iš apsakiniųimų vien apie kares ir parbloškimą šimtų tūkstančių priešininkų, jei mūsų Lietuva sužuvo ir jei šiandiena mes nei kokios naudos iš jų neturime? Gal jūs mokate užgauti jausmus skaitytojų naikindami virtines priešgynių, o keldindami savuosius, bet tas gaudinimas šiand[ien] mus nei šildo, nei šaldo. Juk jau senei praėjo viduramžis ir jo karinės lenktynės. Šiand[ien] mes gyvename gadynę ekonomiškų sujudimų, už tai mes laukiame, kad jūs tirdami praeigį laiką, parodytumėte, kaip kitą kart tokiuose atsi[ti]kimuose žmonės save gelbėjo ir šelpė – už tokias žinias mes jums galvas žemai nulenkisime. O juk jūsų darbas turės ir tikrą moksliską vertę“⁷.

J. Šliūpas buvo gerai susipažinęs su lenkų ir rusų istoriografų pasiekimais, Vilniaus universiteto istorikų darbais, gerai žinojo T. Narbuto, J. I. Kraševskio kūrybą ir, be abejonės, garbino S. Daukantą. Tai jam leido gana realistiškai vertinti tą įdirbį, kurį atliko „Aušros“ autoriai. Jis rašė šiais klausimais ir iš Amerikos. Ypač kandžiai (ir tikrai ne romantiškai) buvo atsiliepęs apie niujorkiečio M. Tvarausko publikacijas, skirtas Lietuvos istorijai. „Iš tų raštų matome, – rašė jis „Aušroje“, – kad jie yra rašyti vyrų, ne visai gerai ištyrusių praeigą mūsų tautos, ir lengvatikių, ir nekritiškų, visokia medega, paduota kronikose ir kitose knygose jiems tinka dėl pastatymo taip iškilmingo praeities rūmo. Mat tas rūmas gailu kad papuoštas vien mažne pasakomis, karėmis, stebuklais, o podraug iškaišytas daugybe klaidų. Negalima sakyti, kad norint šapelis būtų prisidėjęs naujų žinių prie visiems žinomų samprotavimų Narbuto, Krašausko. Už tai tie raštai mūsų istoriskos rašliavos nepadaugina. Jie tiktai – sąšlavos...“⁸

Visa tai verčia lietuvių istoriografijos tyrinėtojus žymiai rimčiau žvilgterėti į aušrinio laikotarpio tekstus, stengiantis nepainioti romantizmo, kaip istorijos metodologinio pamato, su romantinėmis didaktikos nuostatomis.

Profesionalas ar diletantas?

Kažin ar verta čia kalbėti apie humanitarinį J. Šliūpo išsilavinimą bei profesinį istoriko pasirengimą – juk tiek apie tai rašyta. Pažymėsime tiktai, kad studijų metais Maskvoje jis buvo atsidavęs filologijai – gerai mokėjo senąsias ir kitas užsienio kalbas. Skaitė nepaprastai daug ir tuo kompensavo humanitarinių studijų properšas.

Akivaizdu, kad J. Šliūpas suprato vieną svarbiausių istorijos (kaip ir bet kurio kito mokslo) reikalavimą: istorikas savo tyrinėjimuose turi pasakyti ką nors nauja, ko iki jo nepadare nekas kitas. 1900 m. laiškuose J. Basanavičiui, rašytuose tuo metu, kai triūsė prie didžiausio savo veikalo „Lietuvių tauta senovėje ir šiandien“⁹, šitaip išsireiškė: „Taipgi, manding, būtina reikalinga yra ištisa Lietuvos istorija, nes iki šiuolaik turime tik fragmentus. Pats juk Daukantas tik iki 1569 m. ją teparašė“¹⁰.

Nežinia, kodėl J. Šliūpas nepamainėjo Maironio 1891 m. išleistos „Istorijos arba Apsakymų apie Lietuvos praeigą“. Gal nebuvo jos matęs, o gal jo antikleikalinis įkarštis prie to prisidėjo. Bet apskritai jis buvo teisus šitaip vertindamas Lietuvos istorijos tyrimų padėtį praėjusio amžiaus pabaigoje. Tačiau naujumo galimybę jis išvelgė ne tik pounijinių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų ar netolimos XIX a. istorijos tyrimuose. Seniausius ir senuosius laikus jam taip pat atrodė būtina reviduoti. 1904 m. laiške savo draugui J. Šliūpas rašė: „Aš apdirbęs esmi ištisa istoriją tautos mūsų ir prisipažystu, kad daug dalykų naujų yra dėl mūsų kožnoje gadynėje. Antrą tomą pašvenčiau istorijai nuo 13 šimtmečio iki Liublino unijai, bet kiek ten dalykų, besiskiriančių nuo Narbuto ir Daukanto! O jau nuo Liublino unijos iki šiandien tai dar mūsų istorikai nė nepačiupinėjo! Bet visi tie periodai yra žingeidūs, ir jei mūsų žmonės apsi pažinę būtų su istorija, daug kas kitaip virstų ir kitokie reikalavimai būtų“¹¹.

Beje, jau Z. Ivinskis ir J. Jakštas yra taikliai pastebėję, kad aušrininkai, įskaitant Maironį ir J. Šliūpą, buvo stipriai įtakoti rusų ir ypač ukrainiečių istoriografijos (pvz., V. Antonovičiaus „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos“¹², kuri buvo išties bene pirmoji tikrai moksliska senosios Lietuvos istorija), pasižymėjusios gana gerai įvaldyta moksline metodika ir, žinoma, akivaizdžia antilenkiška tendencija. Galima įtarti, jog tai, ką J. Šliūpas davė naujo palyginti su Narbutu ar Daukantu, atėjo iš rusų istoriografijos ir iš rusų metraščių. Kita vertus, istorikui gyvenant toli nuo pirminių Lietuvos istorijos šaltinių buvo itin sudėtinga siekti užsibrėžtojo tikslo.

„Ar su „reikalingu objektyviškumu“, ar be jo, tačiau nenoriu pamesti mislį parašysias lietuvių tautos veikalus, – rašė 1900 m. gruodžio 12 d. laiške istorijos autorius. – Medegą renku nuo 10 metų, o rasi ir daugiau. Man ne tiek rūpi politikiška istorija, kiek išsiplėtojimas dvasės, kultūros mūsų tautos. Žinoma, keb-

lumai yra dideli: viena – šaltinių čion man ant kožo žingsnio trūksta, o antra – gyvenimiški užsiėmimai vienval darbą trukdo...“¹³

Tad akivaizdu, kad dr. J. Šliūpas žinojo, ko reikia profesionaliam istorikui ir jautė, ko jam pačiam stinga. Kiek daugiau šaltinių, nors gerokai subjektyvaus pobūdžio, jis turėjo rašydamas apie XIX a. rusų politiką Lietuvoje, lietuvių raštijos veikėjų biografijas. Dar itin svarbu pažymėti, kad J. Šliūpas pirmasis iš lietuvių autorių prabilo į angliškai kalbantį skaitytoją apie Lietuvos praeitį („Bestiality of the Russian czardom toward Lithuania“. Baltimore, 1891). Visa tai rodo jo profesionalumo lygį.

Kita vertus, pats autorius niekada nevadino savęs profesionaliu istoriku. Žodžiai, kadaise išspausdinti „Aušroje“, apibūdinant plunksnos brolius, tik kar-tojančius svetimas mintis arba pernelyg idealizuojančius tai, ką dar reikia pa-prasčiausiai tyrinėti, matyt, turėjo ir prisipažinimo krislą. Jau cituotame 1904 m. rugsėjo 1 d. laiške J. Basanavičiui J. Šliūpas rašo: „Esmi diletantas istorijoje mūsų ir greičiau sutraukas darau iš svetimų darbų, negu ką naujo su-tveriu. Trūksta man daug ko, galiausiai ir ... pinigų, kad galėčiau nusipirkti viską, kas kišasi raštiškų darbų apie mūsų tautą. Bet padariau, kaip savo sąlygose ga- liausiai galėjau. Tegul kiti geriau padaro!“¹⁴

Gan retoriškai kartojama frazė, kuria vis dėlto nevertėtų abejoti: „Aš pats ge- riausiai žinau ir matau, ko man trūksta, negu rasi kas man pasakyti galėtų. Bet ir netobulus darbas tegul eina į svietą, rasi jis bus stimulu dėl kitų, kurie ir gabesni už mane, ir geresnėm aplinkybėm gyvena...“¹⁵

Gerokai vėliau, savo 75-ojo jubiliejaus proga pasakytoje kalboje jis prisi- pažins: „Man nerūpėjo originalumas, o tik rūpėjo propaganda – aš visuomet jaučiausi esąs agitatorius į geresnę lietuvių tautos ateitį, – naujo ar ko įstabaus aš neprasimaniau, naudojausi ne vienur bendros minties autoriais, gal kartais nė jų vardų nepaminėdamas ar tai paskubos dėlei, ar nė nepamąstęs, kad taip ne- dera. Prie klaidų prisipažystu. Gaila, kad nebegaliu savo raštų perredaguoti“¹⁶.

Negausūs, bet solidūs J. Šliūpo istorinių veikalų vertintojai kai kada buvo mažiau griežti negu pats autorius. Štai 1-ajame, 1904 m. pasirodžiusiame „Lie- tuvių tautos senovėje ir šiandien“ tome jis siekė atkurti mitologinio senovės lie- tuvių pasaulio vaizdą. Išskirtini keli paskutiniai šio tomo skyriai: „Kaip gyveno senovės lietuviai“ ir „Lietuvių tikėjimas“. Abiejuose skyriuose gvildenamas vi- dinis tautos gyvenimas. Čia autorius yra gana originalus. Gerai panaudojus tau- tosakos medžiagą, tekstas virsta lyg mažyte dainuojamosios tautosakos chres- tomatija. Pasak J. Šliūpo, „gyvenimas senų gadynių žybsi per angą dainos ir jos meta daug naujos šviesos ant lietuvių tautos“. Sekdamas savo mėgstamu J. I. Kraševskiu, autorius parodo, kad tauta, sukūrusi tokias senovines dainas, negalėjo būti laukinė ir necivilizuota, kaip daug kas iš svetimųjų autorių anuo- met galvojo.

Neblogai atrodo, šių dienų akimis žiūrint, ir J. Šliūpo tritomyje aprašomi švietimo bei mokslo raidos dalykai – jiems autorius skyrė ištis daug dėmesio. Kita vertus, daug ką dirgino ir dabar ne vienam kelia nerimą itin negatyvus jėzuitų veiklos ir nuopelnų Lietuvos kultūrai vertinimas.

3-iasis tomas, pasirodęs 1909 m., buvo pavadintas „Gadynė šlėktos viešpatavimo Lietuvoje“ (mat autorius nenorėjo, kad jo veikalas būtų painiojamas su vilniškės Lietuvių mokslo draugijos leidiniu „Lietuvių tauta“). Čia dėstoma po-unijinės Lietuvos istorija iki Abiejų Tautų Respublikos žlugimo. Tačiau pažadas duoti visą Lietuvos istorijos vaizdą buvo tesėtas. Jau minėtoje knygoje anglų kalba aprašyti dalykai, lietuvių rusų režimą Lietuvoje. Beje, J. Jakštas mini, jog yra išlikę J. Šliūpo istorijos 4-ojo tomo fragmentų, kuriuose taip pat aprašomi XIX a. įvykiai.

Visa tai verčia pritarti tai istorikų seniai išreikštai nuomonei, kad jo parašytasis tritomis yra įžymiausias „Aušros“ laikotarpio istoriografijos paminklas. Jis tad turi visas tos mokyklos teigiamybes ir neigiamybes.

Nepripažinimo priežastys (arba daukantinės tradicijos nesėkmė)

1. Stilistinės J. Šliūpo veikalo savybės, neleidusios būti populiariam tarp platesnių skaitytojų sluoksnių (taip pat tapti vadovėline knyga);

2. Priešingai, aušrininkams būdingas didaktinis pragmatizmas trukdė jau prasilavinusiai lietuvių visuomenei tinkamai įvertinti šį veikalą, nes tuo metu jau plačiai buvo užsimota ieškoti tyrinėjimuose genetinės istorijos atramų;

3. Nuotolis, skyręs Lietuvą nuo Amerikos, nes nedaug knygų galėjo pasiekti tėvynę (knygų iš ten ne itin daug turi Lietuvos bibliotekos ir dabar);

4. J. Šliūpo socialinė bei idėjinė orientacija, padalijusi skaitytojus į jo šalininkus ir priešininkus ir atstūmusi galimus skaitytojus bei kritikus.

¹ J a k š t a s J. Lietuvos aušrinė istoriografija // Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimų darbai. 1974. T. 8. P. 236.

² J. Šliūpo 1908 05 10 laiškas J. Basanavičiui // Šliūpas J. Rinktiniai raštai. V., 1977. P. 510.

³ [B a s a n a v i č i u s J.] Priekalpa // Aušra. 1883. Nr. 1. P. 3.

⁴ I v i n s k i s Z. Lietuvos istorija romantizmo metu ir dabar // Lietuvių katalikų suvažiavimo darbai. 1940. T. 3. P. 320–341.

⁵ J a k š t a s J. Min. veik. P. 227.

⁶ [Š l i ū p a s J.] „Lietuvos bičiulis“ // Aušra. 1883. Nr. 4. P. 104.

⁷ Ten pat.

⁸ [Š l i ū p a s J.] Gromatos iš Amerikos // Aušra. 1885. Nr. 2/3. P. 78–79.

⁹ Š l i ū p a s J. Lietuvių tauta senovėje ir šiandien. Plymouth, Pa., 1904. T. 1; 1905. T. 2; 1909. T. 3 (Gadynė šlėktos viešpatavimo Lietuvoje, 1569–1795).

¹⁰ J. Šliūpo 1900 06 02 laiškas J. Basanavičiui // Šliūpas J. Rinktiniai raštai. P. 497.

¹¹ J. Šliūpo 1904 09 01 laiškas J. Basanavičiui // Ten pat. P. 507.

¹² Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского // Монографии по истории Западной и Юго-западной России. Киев, 1885. Т. 1. С. 351.

¹³ J. Šliūpo 1900 12 12 laiškas J. Basanavičiui // Šliūpas J. Rinkiniai raštai. P. 498.

¹⁴ J. Šliūpo 1904 09 01 laiškas J. Basanavičiui // Ten pat. P. 507.

¹⁵ Ten pat.

¹⁶ Ten pat. P. 389.

Egidijus Aleksandravičius